

74.2
Г 952

ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

ГУРІЙ МАРІЯ ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 37.014.7(410)

Гурій

**ГРОМАДЯНСЬКЕ ВИХОВАННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ
У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Дрогобич · 2008

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені Івана Франка, Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник: кандидат педагогічних наук, доцент
Пантюк Тегяна Ігорівна,
Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка,
кафедра педагогіки, доцент

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Васянович Григорій Петрович,
Львівський науково-практичний центр ПТО,
АПН України, відділ гуманітарної освіти, завідувач

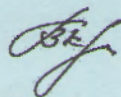
кандидат педагогічних наук, доцент
Корінна Людмила Віталіївна,
Житомирський державний університет
імені Івана Франка, кафедра соціальної
педагогіки та педагогічної майстерності, доцент,
Житомирський обласний педагогічний ліцей, директор

Захист відбудеться "6" травня 2008 р. о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 36.053.01 в Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені Івана Франка за адресою: 82100, м. Дрогобич, вул. Івана Франка, 24, 2-й поверх, к. 20.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотечі Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (82100, м. Дрогобич, вул. Лесі Українки, 2).

Автореферат розісланий 4 квітня 2008 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Ковальчук В.Ю.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Проголошення самостійності й незалежності України зумовило потребу переосмислення багатьох суспільних явищ і процесів. Значної уваги вимагає, зокрема, виховання підростаючого покоління, кожен член якого повинен отримати право вільного і творчого розвитку особистості. Лише у громадянському суспільстві вільна людина прагне до свідомої і творчої діяльності, самовідповідальності, самореалізації, стає творцем своєї долі; вона не мириться з поневоленням, засуджує приниження, прагне свободи; у ній поєднуються високі моральні чесноти, патріотизм, професійна компетентність, почуття обов'язку й відповідальності перед суспільством, Батьківщиною, державою.

Формування громадянина в Україні сьогодні детерміноване суспільними процесами, суперечність і складність яких полягають у тому, що наша країна стала на шлях одночасної побудови національної держави і громадянського суспільства. Розвинені країни Європи ці процеси започаткували значно давніше і продовжують удосконалювати їх сьогодні.

Становлення громадянина України в умовах сьогодення базується на системі громадянського виховання в умовах сім'ї, родини, школи, установ культури і позашкільних закладів освіти, громадських організацій та об'єднань тощо. Система громадянської освіти й виховання в Україні є недосконалою і потребує концептуального підходу. „Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності” якраз вказує на актуальність вироблення основних засад, цілей і напрямів, змісту, форм та методів громадянського виховання у сучасних умовах.

Посилена увага до проблем громадянського виховання зумовлена також тенденціями європейської інтеграції. Єдиний європейський освітньо-виховний простір стає для України суспільно значущим і актуальним. При цьому кожна країна розробляє і впроваджує власну стратегію громадянського навчання й виховання підростаючого покоління у третьому тисячолітті.

Європейський вибір України означає необхідність критичного осмислення і творчого використання досвіду європейського суспільства, особливо у сфері освіти. Україна виявляє значну зацікавленість до вивчення сучасних виховних процесів у країнах Європи, зокрема у Великій Британії. Громадянські британські педагоги розглядають як ядро патріотизму і засіб виховання законослухняного громадянина. З огляду на це важливим і актуальним є концептуальне осмислення теоретичних та прикладних засад громадянського виховання, визначення його сутності, цілей і завдань, ґрунтовне розкриття творчого потенціалу виховних і навчальних програм, що діють у Великій Британії; розширення компетенцій з урахуванням виховної ситуації в Україні; вивчення традиційних і сучасних методик

виховання громадянськості у британських старшокласників з метою використання всього раціонального, корисного та культуровідповідного для української освітньої практики.

Найбільш повно і детально проблеми громадянської освіти та виховання репрезентовані у роботах Н.Абашкіної, А.Алексюка, О.Бенци, Г.Ващенко, О.Вишневецького, П.Ігнатенка, В.Іванчука, Н.Косаревої, О.Кошолопа, Л.Крицької, А.Макаренка, Т.Пантюк, В.Поплужного, М.Рагозіна, А.Сбруєвої, Н.Скотної, В.Струманського, В.Сухомлинського, О.Сухомлинської, К.Чорної та ін.

Окремі аспекти громадянського виховання, формування громадянськості школярів, спроби визначення змісту в означеному напрямі відображені у дисертаційних дослідженнях О.Алексєєвої, О.Бажановської, П.Вербицької, Н.Дерев'янка, Ю.Завалевського, У.Кешик, Л.Корінної, Л.Момотнюк, Л.Рехтеги, І.Сопівник, М.Шимановського та ін.

Особливості британської педагогіки досліджували Н.Балацька, Б.Вульфсон, О.Джуринський, Г.Єгоров, М.Лешенко, С.Позняк, М.Тадєєва, М.Триняк та ін.

Проблема формування громадянина у Великій Британії вивчалася представниками суспільними наук. Вона простежується у роботах Т.Гоббса, Д.Г'юма, Д.Кіна, А.Колодій, Д.Локка, Т.Мора, Т.Пейна, Д.Прістлі, А.Сміта, Д.Толанда, А.Фергіюсона та ін.

У ході науково-пошукової роботи нами було вивчено і проаналізовано численні англійські джерела: монографії, державні документи, підручники і навчально-методичні посібники, педагогічну документацію, педагогічну періодику, сайти мережі Інтернет, які презентують цю проблему (журнали „It's Your Choice”, „Issues. The Cross-Curricular Course For PSE”, „The Curriculum Journal”, „Journal of Vocational Education and Training”, „Journal of Philosophy of Education”, „The School Field”, „Curriculum”), а також праці британських педагогів, психологів, соціологів: Д.Артура (J.Arthur), Г.Батхо (G.Batho), К.Брауна (C.Brown), Г.Вілкінсона (H.Wilkinson), Р.Гарта (R.Hart), Б.Дваєра (B.Dwyer), Л.Девіса (L.Davies), Е.Джеймса (E.James), Р.Джовела (R.Jowell), Е.Калана (E.Callan), Д.Кера (D.Kerr), Д.Кокфіта (J.Cockfit), Б.Кріка (B.Crick), А.Маккензі (A.McKenzie), Т.Сміта (T.Smith), К.Фогельмана (K.Fogelman), Д.Хітера (D.Heater) та ін.

Аналіз цих джерел дозволяє стверджувати, що педагогічна теорія і практика Великої Британії нагромадила значний досвід щодо громадянського виховання дітей та молоді, реалізації завдань громадянської освіти, широкої пропаганди демократичних цінностей. Вважаємо, що цей досвід у вітчизняній педагогічній науці проаналізовано і досліджено недостатньо, а тому він потребує детальної систематизації та узагальнення.

Актуальність проблеми громадянського виховання молоді для сучасного українського суспільства в умовах європейської інтеграції,

зацікавленість вітчизняних педагогів громадянською освітою й вихованням у країнах Європи, а також відсутність цілісної картини громадянського виховання у британській педагогічній теорії та практиці зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: „Громадянське виховання старшокласників у Великій Британії”.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано згідно з планом науково-дослідницької роботи кафедри педагогіки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка „Зміст навчання і виховання в умовах реформування освіти України” (протокол № 15 від 21.12.2004 р). Тему дисертаційного дослідження затверджено на засіданні вченої ради Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (протокол № 8 від 23. 06. 2005 р.) та узгоджено в Раді з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології в Україні АПН України (протокол № 8 від 25.10.2005 р.).

Об'єкт дослідження – виховання старшокласників у школах Великої Британії.

Предмет дослідження – зміст, методи і форми громадянського виховання старшокласників у школах Великобританії.

Мета дослідження: проаналізувати психолого-педагогічні засади громадянського виховання старшокласників у школах Великої Британії з метою використання цього досвіду у виховному процесі вітчизняних навчальних закладів.

Завдання дослідження:

- дослідити генезу становлення громадянського виховання в історії англійської педагогічної думки;
- обґрунтувати педагогічні умови громадянського виховання старшокласників у школах Великої Британії та визначити його стратегію;
- проаналізувати регіональні особливості формування громадянина Великобританії;
- висвітлити основні методи, форми та засоби громадянського виховання британських старшокласників;
- спроектувати можливі шляхи використання позитивного британського досвіду громадянського виховання в Україні.

Методологічну основу дослідження становлять засади теорії наукового пізнання й теорії систем, філософії виховання, герменевтика як „мистецтво розуміння текстів”, аксіологічна теорія формування людини, ціннісних орієнтацій, положення про діалектичну взаємодію особистості і суспільства, єдність загального й національного, історичного та логічного, доцільність використання вітчизняного і зарубіжного досвіду у сучасній педагогічній теорії та практиці; теорія розвитку громадянського суспільства в Україні і його виховні можливості. У дослідженні дотримано принципів науковості, об'єктивності, наступності, системності, історичного детермінізму.

Теоретичну основу дослідження складають ключові положення зарубіжних і вітчизняних вчених про діяльність, освіту, виховання та розвиток особистості, Концепція громадянського виховання, Національна доктрина розвитку освіти, закони України „Про громадянство України”, „Про освіту”, Державна національна програма „Освіта”, які передбачають комплекс заходів, спрямованих на відродження і розбудову національної системи освіти як найважливішої ланки виховання свідомих громадян Української держави.

Для розв'язання поставлених завдань використані такі методи:

– науково-теоретичний аналіз і синтез зарубіжної і вітчизняної педагогічної, філософської, психологічної літератури для визначення теоретико-методологічних основ дослідження і здійснення історико-педагогічного аналізу проблеми; класифікація, узагальнення педагогічних фактів, ідей, висновків, аналіз науково-педагогічної літератури, законодавчих актів України та Великої Британії;

– порівняльно-історичний метод, який дає змогу порівнювати і зіставляти соціально-педагогічні явища;

– структурний метод, який виділяє основні структурні складові педагогічного процесу для порівняння змісту, методів і форм громадянського виховання українських та британських учнів з метою визначення та доповнення шляхів формування громадянина у загальноосвітніх українських школах.

Джерельну базу дослідження складають фонди Національної бібліотеки імені В.І.Вернадського, Київського центру інформації та документації Ради Європи, наукової бібліотеки Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, фонди Львівської національної педагогічної бібліотеки, державні документи України й Великої Британії з проблем освіти і виховання, статистичні дані про стан навчання та виховання у школах Великої Британії, результати наукових досліджень психологів, філософів, педагогів, дослідження вітчизняних і західних учених, які стосуються громадянського виховання старшокласників в окремих європейських країнах, підручники, посібники, плани, програми, ресурси Інтернету тощо.

Наукова новизна й теоретична значущість дослідження:

– *уперше* цілісно проаналізовано зміст та сутність громадянського виховання старшокласників у Великій Британії;

– *систематизовано, узагальнено і обґрунтовано* регіональні особливості громадянської освіти та виховання у Великій Британії;

– *розкрито* внесок видатних вітчизняних і зарубіжних вчених у розвиток громадянської освіти та виховання старшокласників;

– *уточнено* принципи, методи, форми і засоби громадянського виховання британських старшокласників;

– отримало подальший розвиток положення про громадянську культуру як інтегральну особистісну властивість та її співвідношення з основними аспектами загальної культури особистості;

– уведено в науковий обіг невідомі та маловідомі факти, джерела і документи, використано значну кількість іншомовних джерел, а також задіяно значний електронний ресурс – сайти Інтернету, на яких розміщено документи, акти, закони, програми;

– обґрунтовано можливості творчого застосування досвіду навчальних закладів Великої Британії у царині громадянської едукaції старшокласників.

Практичне значення дослідження. Основні результати дослідження впроваджено у Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені Івана Франка: на кафедрі комунікативних технологій (акт №550 від 26.04.2007 р.) та факультеті післядипломної освіти (акт № 625 від 21.05.2007 р.); в Академії муніципального управління (м. Київ), на кафедрі психології та педагогіки (акт № 01-75 від 26.03.2007 р.); у Державному вищому навчальному закладі Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди, на кафедрі загальної і соціальної педагогіки та управління освітою (акт № 187 від 29.03.2007 р.).

Теоретичні положення дослідження, фактичний матеріал і пропозиції, що стосуються організації громадянської освіти та виховання старшокласників, можуть бути використані: у процесі викладання історико-педагогічних дисциплін; під час написання курсових, дипломних і магістерських робіт; при підготовці навчальних підручників та посібників, а також у практичній роботі вчителів, вихователів, організаторів виховної роботи у різних типах навчальних і позашкільних закладів освіти.

Вірогідність результатів дослідження. Достовірність результатів та основних висновків дослідження забезпечується: методологічною й теоретичною обґрунтованістю вихідних положень і використанням методів, адекватних з метою та завданнями педагогічного дослідження; ретроспективним аналізом різноманітних джерел: законодавчих документів, науково-педагогічних праць, періодичної преси, документального ресурсу Інтернет; впровадженням результатів дослідження у практику роботи вищих навчальних закладів.

Особистий внесок здобувача. У навчально-методичному посібнику „Громадянське виховання старшокласників”, опублікованому у співавторстві, автору належать параграфи 1.1, 1.2, 2.1, 3.2, 3.3, у робочому зошиті „Порівняльна педагогіка” відповідно теми 7, 8, 9, 10, 11, 12.

Апробація головних результатів дослідження. Положення та висновки дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри педагогіки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (2004, 2005, 2006, 2007 р.) і були позитивно оцінені. Матеріали і результати

дослідження апробовані також шляхом публікацій автора, виступів із доповідями, науковими повідомленнями на міжнародних науково-практичних конференціях „Молодіжна політика: проблеми і перспективи” (4-а Міжнародна науково-практична конференція, м.Дрогобич, 2007), всеукраїнських науково-практичних конференціях „Актуальні проблеми муніципального управління” (Київ, 2006), „Педагогічна і громадська діяльність Софії Русової в контексті сучасності” (Чернігів, 2006).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження висвітлено в 11 публікаціях, з них: 6 – у фахових виданнях, затверджених ВАК України, 3 статті – у збірниках матеріалів конференцій та 2-х навчально-методичних посібниках.

Структура дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (297 найменувань, з них 120 – іноземною мовою), 7 додатків на 30 сторінках. Основний текст дисертації становить 189 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання, методологічні й теоретичні основи, методи, джерельну базу дослідження, розкрито наукову новизну, теоретичну і практичну значущість роботи, особистий науково-практичний внесок дисертанта, висновки про апробацію і впровадження результатів дослідження у практику.

У першому розділі – „Суспільно-історичне підґрунтя громадянського виховання у Великій Британії” – здійснено аналіз специфіки організації громадянського виховання та освіти в європейському педагогічному просторі, висвітлено погляди відомих педагогів на проблему громадянського виховання у зарубіжних країнах, обґрунтовано сутність, зміст та законодавче підґрунтя громадянського виховання у сучасній європейській освітній практиці, досліджено генезу ідеї громадянського виховання в історії англійської педагогічної думки.

У ході дослідження з'ясовано, що в умовах сьогодення європейська освіта спрямована на утвердження демократії та гуманізму. Такий підхід передбачає потребу формування таких рис особистості, як толерантність, активна громадянська позиція, пріоритет загальнолюдських цінностей, повага до закону, прагнення до соціальної гармонії тощо. У багатьох зарубіжних країнах відбулося реформування освітніх систем з метою оптимізації навчально-виховного процесу, підвищення кваліфікаційного рівня та фахової підготовки педагогів, забезпечення безперервності освітнього процесу і підготовки підростаючого покоління до життя у

демократичній державі, формування компетенцій для побудови громадянського суспільства. Такі завдання є актуальними і для нинішньої України: задля становлення та утвердження громадянського суспільства слід подбати про становлення освіченої, відповідальної, вільної особистості.

У роботі досліджено сутність цінностей, понять, категорій громадянської освіти та виховання. Основними цінностями громадянської освіти вчені вважають: демократію, відповідальність, толерантність, повагу, рівність, громадянськість, суверенітет особи, повагу до приватної власності, самовідповідальність, правову свідомість, права, свободи і обов'язки людини, ставлення до праці. На основі проведеного дослідження визначено такі складові громадянської освіти: знання, уміння, компетенції, цінності й установки, які набуваються у процесі громадянсько-навчальної освіти.

Громадянсько-навчальної освіти та громадянське виховання старшокласників вчені-педагогі Великої Британії вважають однією із найважливіших передумов розвитку сучасного суспільства, основна мета якого – формування громадянськості як важливої і необхідної якості особистості. Громадянськість охоплює внутрішню свободу і повагу до державної влади, почуття самоповаги та культуру міжнародного спілкування.

У дисертаційному дослідженні відображено ряд документів та матеріалів світового, міжнародного, національного та регіонального рівнів, які висвітлюють основні положення щодо реалізації завдань громадянського виховання старшокласників (Всезагальна Декларація прав людини, „Рекомендації до виховання в дусі міжнародного взаєморозуміння, співробітництва, миру і виховання поваги до прав людини і основних свобод“, резолюція „Про вивчення прав людини“ тощо).

У розділі з'ясовано, що проблема громадянського виховання у Великій Британії була актуальною протягом усього життя суспільства. Англійські вчені у різні періоди суспільного життя аналізували сутність, зміст, завдання громадянського виховання, ставили перед особистістю вимоги щодо служіння суспільству, а також формулювали завдання держави для забезпечення певних прав і свобод громадянина. Т.Гоббс, А.Коллінз, Д.Локк, Т.Мор, Д.Прістлі, Д.Толанд, Д.Г'юм, А.Сміт, А.Фергюсон та інші у своїх працях розглядали проблему свободи особистості, аналізували суспільні взаємовідносини, обґрунтовували роль освіти і навчання у житті особистості, розглядали поняття власності і необхідність його розуміння дітьми з раннього віку, глумачили термін „соціальна справедливість“. Усі ці аспекти їхньої творчої спадщини склали теоретичне підґрунтя громадянського виховання.

На підставі аналізу наукових джерел стверджуємо, що у XVIII ст. погляди вчених на громадянське суспільство та виховання громадянина знову звертаються до концепції природних прав людини і суспільного договору. У процесі понад 200-літньої політичної боротьби в Англії потреба

індивідуальної свободи стала провідним ідеалом, що втілювався у громадських традиціях та інститутах. Тому фактично всі англійські і шотландські теоретики так чи інакше визнавали роль і значення громадських традицій та звичаєвості в усьому, що стосувалося поширення свободи і досягнення соціальної стабільності. З середини ХІХ і аж до другої половини ХХ ст. зацікавленість громадянським суспільством, а з ним – становленням громадянина значно зменшилася. У цей період у багатьох європейських країнах спостерігається отождолення держави з громадянським суспільством. У другій половині ХХ ст. зацікавленість громадянським суспільством знову зростає, що було спричинене поваленням комуністичних режимів та переходом багатьох країн до демократії. Вчені Великої Британії починають активно працювати над проблемою змісту, принципів, методів та форм громадянського виховання. Особлива увага приділяється такій категорії школярів, як старшокласники, оскільки саме у цьому віці простежується громадянська активність особистості: підлітки беруть участь у різноманітних організаціях та об'єднаннях, цікавляться політичними процесами тощо.

У другому розділі – „Теоретичні засади організації громадянського виховання старшокласників у навчальних закладах Великої Британії” – проаналізовано зміст та специфіку громадянознавства у Великій Британії в умовах глобалізації суспільства, визначено стратегії розвитку громадянознавства у Великій Британії в умовах сьогодення, і з'ясовані регіональні особливості громадянського виховання старшокласників.

Аналіз та узагальнення даних дослідження дають змогу стверджувати, що становлення особистості старшокласників відбувається в умовах глобалізації суспільства (global dimension). Науковці Великобританії (Левіс, Сміт, Маккензі та ін.) доводять, що громадянство окремої країни можна по-справжньому зрозуміти, розглядаючи його у широкому контексті та взаємозв'язку з іншими країнами. Процес глобалізації супроводжується зіткненням інформаційних технологій, стандартизацією методів праці, розвитком міждержавних структур, поширенням впливу засобів масової інформації та між культурної комунікації, її асиметричністю тощо.

У дослідженні ми розглядаємо глобальний вимір з точки зору розвитку трьох напрямів громадянознавства (strands of citizenship education): політичної грамотності, соціальної та моральної відповідальності, суспільної зайнятості (задіяності у спільнотах). Британські педагоги головний акцент роблять на оволодінні старшокласниками рядом умінь у царині громадянознавства. До основних відносять вміння: обробляти інформацію (Information processing skills); формувати власні судження (Reasoning skill; запитувати (Enquiry skills); творчо мислити (Creative thinking skills); оцінювати (Evaluation skills).

Громадянська освіта Великої Британії в офіційному вимірі бере свій початок із вересня 2000-го року, коли громадянське виховання було

презентоване необов'язковим предметом „Людина і суспільство” (Personal, Social and Health Education, PSHE). Починаючи з вересня 2002-го року, громадянознавство є новою загальноосвітньою дисципліною для учнів віком від 11 до 16 років.

Стратегія розвитку громадянознавства полягає в удосконаленні роботи у таких основних напрямках: підготовка детальних рекомендацій та вказівок щодо громадянської освіти та виховання (для учнів і вчителів); створення ресурсів для громадянської освіти; заохочення росту та розвитку професійних і тренувальних „спільнот для практикування”; побудова потужної інформаційної та дослідницької бази для громадянознавства.

Громадянознавство у британських школах має на меті чітко і зрозуміло сформулювати алгоритм: як учні можуть розвинути у собі адекватне розуміння ролі та громадянської відповідальності – відповідно до вимог сучасного демократичного суспільства. Це також допоможе учням розв'язувати непрості моральні та соціальні питання, які щоденно постають перед ними.

Грунтовний аналіз різних аспектів громадянської освіти та виховання у Великій Британії доводить, що існує відмінність між різними землями Об'єднаного Королівства у сфері громадянознавства, проте педагогами активно ведуться спільні пошуки єдиної оптимальної моделі громадянського виховання старшокласників у різних юрисдикціях країни. Предмети „Громадянознавство” та „Людина і суспільство” (PSHE) є важливими механізмами громадянської освіти старшокласників в Англії. Інші юрисдикції країни презентують громадянознавство такими предметами: Уельс – Personal and Social Education/Особиста та суспільна освіта [PSE]; Північна Ірландія – Education for Mutual Understanding/Освіта для взаємного розуміння [EMU], Cultural Heritage/Культурна спадщина та Social, Civic and Political Education/Соціальна, Громадська та Політична Освіта [SCPE]); Шотландія – міжпредметний цикл тем. Усі вони об'єднані спільною метою – виховання громадянина і формування громадянського суспільства. Різниця між ними полягає у методах викладання, формах роботи, обсязі навчального часу тощо. Нами досліджено, що в сучасних умовах спостерігається тенденція до уніфікації навчальних програм у різних регіонах країни.

У третьому розділі – „Практичні аспекти реалізації завдань громадянського виховання старшокласників у Великій Британії” – проаналізовано сутність та зміст навчальної програми предмету „Громадянознавство” в освітніх закладах Великої Британії; розглянуто комплексний підхід до розв'язання завдань громадянського виховання шляхом реалізації інтердисциплінарних зв'язків; висвітлено особливості педагогічного інструментарію у процесі реалізації завдань громадянського виховання британських старшокласників; обґрунтовано можливість впровадження британського досвіду громадянського виховання старшокласників в освітній процес української школи.

Встановлено, що зміст і завдання предмету „Громадянознавство” та громадянського виховання старшокласників як результату спільної діяльності вчителів та учнів регламентується Національним навчальним планом Великої Британії. Ним визначено зміст освіти у царині громадянознавства, цілі навчання, які своєю чергою визначають очікувані стандарти та результати учнівської поведінки. Навчальні програми укладаються кожною школою зокрема, а педагогічний колектив школи володіє автономією в організації навчально-виховного процесу.

Доведено, що вивчення громадянознавства дає можливість британським старшокласникам оволодіти знаннями і розумінням щодо становлення поінформованих громадян. Вони демонструють переконливе знання і розуміння тем та проблем, що досліджуються; виявляють розуміння основних понять громадянознавства, типу „права” і „обов’язки”, „демократія”, „уряд”, „справедливість”, „правосуддя”, „сила”, „влада” тощо, а також адекватно трактують громадянські цінності (чесність, толерантність, повага до інших, свобода, гідність тощо); вчаться оцінювати важливу роль і відповідальність засобів масової комунікації у наданні інформації громадськості та розуміють, що ця інформація може бути представлена та інтерпретована різними способами.

Успіхи громадянської освіти та виховання значною мірою залежать від міжпредметних зв’язків, встановлення яких британськими педагогами розглядається як необхідна умова усього процесу становлення свідомого громадянина. Широке використання знань із різних наукових сфер, як доводить наше дослідження, сприяє різнобічному, комплексному, дієвому підходу до розв’язання завдань громадянської освіти та виховання старшокласників у школах Великої Британії. Британські педагоги вважають, що існує чимало можливостей звернутися до аспектів громадянознавства через рідну мову, історію, географію, іноземні мови, математику, економічні дисципліни, фізичну культуру, музику, дизайн, технології, релігійне виховання тощо.

У розділі обґрунтовано та проаналізовано особливості використання педагогічного інструментарію у процесі реалізації завдань громадянського виховання британських старшокласників. Визначено основні механізми, принципи, методи, форми та інститути, що впливають на становлення громадянина.

Встановлено, що найважливішими механізмами, які сприяють процесу становлення громадянина, є ідентифікація, емоційне зумовлення, наслідування, мотиваційне опосередкування, конформність, вживання у соціальну роль, підтримання внутрішньої узгодженості поглядів, самоспостереження.

Серед принципів громадянського виховання найважливішими, як доводить дослідження, є такі: реалізація міжпредметних зв’язків; культуровідповідність; систематичність; зв’язок з життям; активність та включеність у діяльність.

Доцільними і популярними формами роботи у сфері громадянства британські педагоги називають проектну роботу (Project work on topical issues); проведення позакласних годин (Form time/tutorial periods); зібрання (очоловані викладачем та шкільні зібрання) (Assemblies (teacher led and class assemblies); особливі види діяльності чи події (Special Activities or events); діяльність класної/шкільної ради (Class/School Council); роботу шкільної газети/журналу (School Newspaper/Magazine); діяльність шкільних клубів (Extra Curricula Activities/Clubs); організацію дебатів (Debates); ігри (Games); дискусії (Discussion); рольові ігри (Role play); зустрічі із представниками громадських організацій та людьми нешкільного середовища (Visitors and speakers from outside); виконання правил, встановлених учнями (Rules written by pupils); складання та виконання програм оздоровлення школи (Healthy Schools Programmes); зв'язки із громадськими організаціями та відвідування їх учнями (Community links and visits); реалізація програм щодо реалізації завдань громадянського виховання у школах (Formal Award Schemes) тощо.

Таким чином, обґрунтування педагогічного інструментарію процесу громадянського виховання у Великій Британії дало нам змогу розробити його модель (Рис. 1).

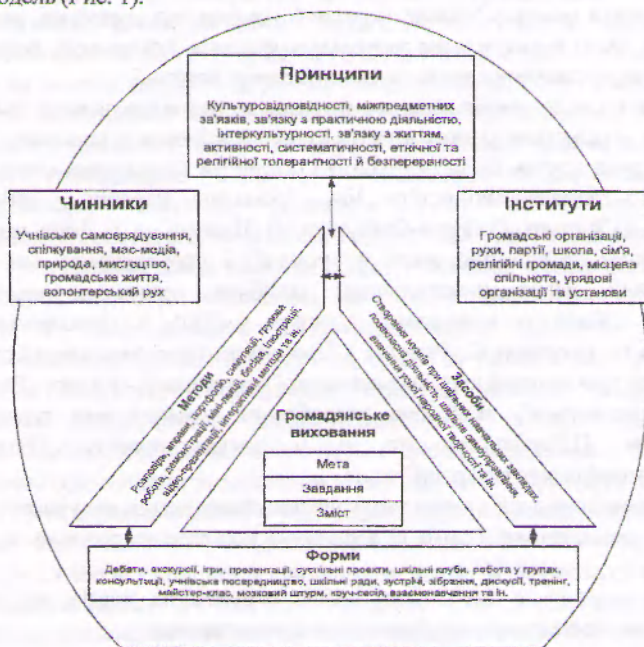

Рис. 1. Модель громадянського виховання старшокласників у Великій Британії.

Поширеною формою громадянського виховання у британських школах залишається учнівське самоврядування, існування шкільних рад (school councils), волонтерських груп, роботи у групах, учнівського посередництва (peer mediation), консультацій (consultations). Не менш важливими є екскурсії, походи, презентації, зустрічі, соціальні проекти, зібрання, майстер-класи, тренінги, мозкові штурми тощо.

Викладене вище є підставою для висновку про можливість використання досвіду британської школи (в аспектах громадянської освіти та виховання старшокласників) в українському освітньому просторі. У дослідженні доводимо, що в сучасних умовах активно ведеться робота щодо реформування української системи освіти, зокрема її громадянознавчого аспекту, проте вона ускладнюється тим, що втілення ідеї демократії та всього, що з нею пов'язується, реалізується часто старим, авторитарним інструментарієм освітніх послуг. Основоположні принципи вітчизняної громадянської освіти й виховання відображено в Конституції України, законах України „Про освіту”, „Про громадянство України”, „Національній доктрині розвитку освіти України в ХХІ столітті”, проектах „Концепції громадянської освіти та виховання в Україні”, „Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності”. Громадянська освіта в Україні бере свій початок від організації акцій та проєктів, часто із залученням зарубіжних фахівців, організацій, фондів. Їх активними учасниками є вчені-педагоги Великої Британії.

Загальна тенденція розвитку інтересу до громадянознавчої тематики спонукає українських учених шукати шляхи її втілення у практику. Так, у 2003 р. група науковців за редакцією О.Пометун підготувала навчальний посібник з громадянської освіти „Ми – громадяни України”; у 2005 році С.Буров, О.Жадько, О.Педан-Слепухіна, Л.Шашура та В.Дяків запропонували курс „Мистецтво жити в громаді” і упорядкували для нього спеціальний навчально-методичний посібник; навчально-методичний посібник „Живи за правилами” з'явився у 2005 р. (автори-укладачі: Голосова Н., Ракушняк С., Ремех Т.). Проблемам громадянознавчої освіти і виховання присвячений курс громадянської освіти для 7 – 8 класу „Вчимося бути громадянами”, який був розроблений українськими педагогами С.Буровим, П.Вербицькою та ін. у рамках проєкту „Підтримка громадянської освіти в Україні” тощо.

Проведене дослідження уможливило ствердження, що удосконалити систему громадянської освіти та виховання можливе та доцільне за таких умов:

- уведення до навчальних планів спеціальних курсів, які будуть комплексно презентувати проблеми громадянознавства;
- посилення громадянознавчої складової в існуючих навчальних дисциплінах;

- введення спеціальних курсів до варіативної частини навчального плану;

- посилення громадянознавчої діяльності у рамках позаурочної виховної роботи;

- сприяння демократизації шкільного життя шляхом створення різноманітних моделей шкільного самоуправління;

- популяризація дитячих, молодіжних громадських організацій та об'єднань й залучення до них дітей;

- підготовка учительських кадрів до навчальної та виховної роботи в аспекті громадянської освіти і виховання школярів;

- організація просвітницької роботи серед батьків та громадськості з метою оволодіння громадянськими цінностями.

Такими є актуальні і першочергові завдання української освіти у царині громадянознавства.

Результати проведеного дослідження дають підстави для таких висновків:

1. На сучасному етапі розвитку європейська освіта спрямована на утвердження демократії і гуманізму, що передбачає формування в учнів таких якостей, як толерантність, активна громадянська позиція, пріоритетність загальнолюдських цінностей. Результати проведеного дослідження дають змогу стверджувати, що активний розвиток демократії у Європі за останнє десятиліття забезпечив широкий розгляд громадянської освіти та виховання і зацікавлення ними. Мета громадянської освіти у загальноєвропейському вимірі полягає у формуванні особистості, якій властиві громадянська культура, усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та її суспільною відповідальністю, готовність до компетентної участі у житті соціуму.

Громадянська освіта виступає одним з основних засобів формування громадянської культури особистості, яка охоплює національну культуру і цінності, а також враховує загальноцивілізаційну спадщину людства, плюралізм віросповідань та систему ідей, прагне до універсалізації загальних правил і цінностей. Громадянська культура включає громадянську освіченість, компетентність, досвід громадянської участі, громадянську зрілість особистості, яка характеризується духовно-моральними якостями, ціннісними орієнтаціями та світоглядно-психологічними характеристиками.

Учені Великої Британії у різні епохи існування держави аналізували сутність, зміст, завдання громадянського виховання і ставили вимоги перед особистістю щодо служіння суспільству, а також формулювали завдання державного організму для забезпечення певних прав і свобод громадянина. У своїх працях вони розглядали проблему свободи особистості, аналізували суспільні взаємовідносини, обґрунтовували роль освіти і навчання у житті держави, розглядали поняття власності і необхідність його розуміння дітьми

з раннього віку, плумачили термін „соціальна справедливість”. Усі ці аспекти їхньої спадщини складала теоретичне підґрунтя процесу громадянського виховання.

На основі проведеного дослідження серед найвідоміших теоретиків громадянознавства слід назвати: англосаксонського мислителя Алкуїна; англійського гуманіста Р.Ашама; прихильників ідеї громадянського виховання Т.Мора, Т.Гоббса, Д.Прістлі, Д.Локка, Д.Толаңда, Т.Гартлі, Д.Г'юма, А.Сміта, А.Фергюсона, Т.Пейна. За останні півтора десятиліття концепцію громадянського суспільства активно розробляли Дж.Кін та Е.Геллнер.

2. Формування комплексу громадянознавчих компетенцій старшокласників у Великій Британії стосується головним чином чотирьох складових, а саме: прав та обов'язків особистості (Rights and responsibilities); доступу (Access); приналежності (Belonging); інших тожсамостей / ідентичностей (Other identities). Їх ще називають „новими вимірами” („new dimensions”) громадянства. Науковці Великої Британії вважають, що „ефективна освіта для громадянства” може бути здійснена за таких педагогічних умов: соціальна та моральна відповідальність особистості; задіяність у спільнотах та активна участь у тих процесах, що відбуваються у суспільстві на різних його рівнях; політична грамотність, яку можна здобути шляхом громадянської едукації.

3. Особливістю громадянської освіти та виховання старшокласників у Великій Британії є регіональна специфіка освітньої політики. Оскільки до Об'єднаного Королівства входять чотири юрисдикції (Англія, Уельс, Шотландія та Північна Ірландія), то і підходи до громадянської освіти різняться між собою. У дослідженні проаналізовано моніторинговий проєкт громадянознавства (Citizenship Education Monitoring Project) в Англії, Уельсі, Шотландії та Північній Ірландії, який реалізовувався протягом п'яти років і визначив специфіку громадянознавчої едукації у різних регіонах Великої Британії. Британські педагоги вважають, що Конвенція ООН з прав дитини є найбільш прийнятним та доречним документом для старшокласників. В умовах сьогодення не лише Англія, а й Уельс, Північна Ірландія та Шотландія посилили акцент на викладанні громадянської освіти, включно з вихованням знань у галузі прав людини. Зараз розв'язується питання про введення „Громадянознавства” як обов'язкового предмету у всіх юрисдикціях.

4. Дисертаційне дослідження свідчить, що громадянське виховання старшокласників у Великій Британії виявляється у складній динамічній системі, яка об'єднує у собі: знання, які формують уявлення про форми і функціонування громадянина у політичній, правовій, економічній, соціальній та культурній сферах демократичної держави; формування громадянських умінь та досвіду участі у політичному житті суспільства; розвиток громадянських норм, цінностей та якостей, наявних у громадян демократичного суспільства.

Аналіз освітніх документів Великої Британії дає підстави стверджувати, що побудова курсу „Громадянознавство”, а також специфіка громадянського виховання старшокласників базується на системності і логічній структурованості, всебічному і повному висвітленню усіх тих аспектів, що сприяють формуванню свідомого, активного і поінформованого громадянина. Важливою специфічною рисою програми „Громадянознавство” є деталізація цілей, завдань, напрямків та способів здійснення громадянсько-навчальної освіти старшокласників. Такий підхід дає змогу педагогам реалізувати принципи зв'язку з життям та практикою, диференціації та індивідуалізації навчально-виховного процесу, систематичності і послідовності. Особливо наголошуємо на тому, що навчальні програми акцентують увагу на прикладній, практичній стороні процесу становлення громадянина, оскільки широко пропонують напрямки роботи, які стосуються щоденного життя старшокласників у сім'ї, школі, громаді, країні.

Проведене нами дослідження дає підстави систематизувати і класифікувати педагогічний інструментарій, який використовують англійські педагоги для реалізації завдань громадянського виховання та освіти старшокласників. Серед інноваційних методів, форм та засобів громадянської освіти реалізуються і вирізняються: певні принципи (культуrowідповідності, міжпредметних зв'язків, зв'язку з практичною діяльністю, інтеграційності, зв'язку з життям, активності, систематичності, етнічної та релігійної толерантності й безперервності); методи (розповідь, вправи, портфоліо, групова робота, демонстрації, міні-лекції, ілюстрації, відео-презентація, бесіди симуляції та інтерактивні методи); форми (дебати, екскурсії, ігри, презентації, суспільні проекти, шкільні клуби, робота у групах, консультації, учнівське посередництво, шкільні ради, зустрічі, зібрання, дискусії, тренінг, майстер-клас, взаємонавчання, мозковий штурм); чинники (учнівське самоврядування, спілкування, мас-медіа, природа, мистецтво, громадське життя, волонтерський рух); засоби (створення музеїв при шкільних навчальних закладах, позакласна діяльність, шкільне самоуправління, вивчення усної народної творчості тощо). Однією з поширених та ефективних форм громадянської освіти та виховання є самоврядування.

5. Дослідження довело, що в Україні громадянська освіта в умовах сьогодення – розбудови держави та формування громадянського суспільства у ній – набуває особливої актуальності. Її становленню сприяли організація акцій та проектів із залученням досвіду зарубіжних фахівців (зокрема британських), організацій, фондів.

У результаті пошуку шляхів удосконалення змісту громадянського виховання, надання йому сучасного європейського характеру українські педагоги успішно використовують елементи британської системи

громадянської освіти. Формування громадянина активно здійснюється на уроках, у позаурочній та позашкільній діяльності, шляхом використання цілого комплексу заходів, спрямованих на формування особистості, здатної приймати свідомі рішення та впливати на життя суспільства. Одним із найважливіших завдань школи у царині громадянського виховання школярів є формування творчої, толерантної, законослухняної, відповідальної, дієвої особистості, яка вміє не лише критично мислити, але й ефективно діяти.

Вважаємо, що науково обґрунтований та практично апробований досвід британської школи у реалізації громадянської освіти та виховання може бути успішно використаний на українському освітньому ґрунті.

Основні положення дисертаційного дослідження відображено у таких публікаціях автора:

1. Душек М.О. Зміст та сутність громадянського виховання у сучасних умовах українського державотворення // Людинознавчі студії: Збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / Ред. кол. Т.Біленко (головний редактор), В.Кемінь, Г.Васянович та ін. – Дрогобич: Вимір, 2005. – Вип. 11. Педагогіка. – С. 14 – 24.
2. Гурій (Душек) М.О. Громадянська освіта: проблеми становлення та механізми реалізації // Молодь і ринок. – 2006. – № 2 (17). – С. 87 – 92.
3. Душек М.О. Теоретико-методичне та законодавче підґрунтя громадянського виховання у сучасній світовій практиці // Соціалізація особистості: Педагогічні науки. Збірник наук. праць Національного пед. університету ім. М.П. Драгоманова. – Київ, 2006. – Т. XXVI. – С. 209 – 219.
4. Душек М.О. Ідея громадянського виховання в історії педагогічної думки Великобританії // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. – 2006. – № 4. – С. 103 – 107.
5. Гурій (Душек) М.О. Зміст та сутність громадянського виховання у Великобританії // Людинознавчі студії: Збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / Ред. кол. Т.Біленко (головний редактор), В.Кемінь, Г.Васянович та ін. – Дрогобич: Вимір, 2005. – Вип. 13. Педагогіка. – С. 237 – 248.
6. Гурій (Душек) М.О. Міжпредметні зв'язки у процесі викладання громадянознавства у Великій Британії // Соціалізація особистості: Педагогічні науки. Збірник наукових праць Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. – Київ, 2006. – Т. XXVII. – С. 241 – 251.
7. Душек М.О. Концепція громадянського виховання крізь призму педагогічних поглядів С.Ф. Русової // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету: Серія „Педагогічні науки”. – Чернігів: ЧДПУ, 2006. – Вип. 39. – С. 63 – 65.

8. Гурій М. Шляхи та способи реалізації завдань громадянського виховання старшокласників Великої Британії // Молодіжна політика: проблеми і перспективи. Збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної конференції, Дрогобич, 10 – 11 травня 2007 року. / Наук. ред. С. Щудло. – Дрогобич: Вимір, 2007. – С. 306 – 309.

9. Гурій (Душек) М.О. До питання про організацію громадянського виховання старшокласників у Великій Британії // Актуальні проблеми муніципального управління: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (15.12.2006) / За заг. ред. В.К.Присяжнюка, В.Д.Бакуменка, Т.В.Іванової. – К.: Видавничо-поліграфічний центр Академії муніципального управління, 2007. – С. 355 – 357.

10. Пантюк Т.І., Гурій М.О. Громадянське виховання старшокласників. Навчально-методичний посібник. – Дрогобич: ДДПУ, 2007. – 64 с.

11. Пантюк Т.І. Гурій М.О. Порівняльна педагогіка. Робочий зошит. – Дрогобич, ДДПУ, 2007. – 67 с.

АНОТАЦІЯ

Гурій М.О. Громадянське виховання старшокласників у Великій Британії. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки.

У дослідженні висвітлено громадянське виховання старшокласників у Великій Британії.

У дисертації реалізовано низку завдань: науково обґрунтовано специфіку організації громадянського виховання та освіти в європейському педагогічному просторі; окреслено стратегію розвитку громадянознавства у Великій Британії в умовах сьогодення; досліджено генезу ідеї громадянського виховання в історії англійської педагогічної думки; розглянуто сутність та зміст предмету „Громадянознавство” в освітніх закладах Великої Британії; з’ясовано регіональні особливості громадянського виховання старшокласників; типологізовано педагогічний інструментарій у процесі реалізації завдань громадянського виховання англійських учнів; спроектовано можливі шляхи використання позитивного британського досвіду громадянського виховання в Україні.

Ключові слова: громадянськість, громадянське виховання, старшокласники, Велика Британія, цінності громадянського виховання, зміст, методи, форми, засоби.

АННОТАЦИЯ

Гурий М.А. Гражданское воспитание старшеклассников в Великобритании. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.01 – общая педагогика и история педагогики.

В исследовании отражено гражданское воспитание старшеклассников в Великобритании.

В диссертации реализовано ряд заданий: научно обосновано специфику организации гражданского воспитания и образования в европейском педагогическом пространстве; очерчена стратегия развития граждановедения в Великобритании в современных условиях; исследован генезис и историю развития идеи гражданского воспитания в английской педагогической мысли; рассмотрено сущность и содержание предмета „Граждановедение” в образовательных заведениях Великобритании; рассмотрены региональные особенности гражданского воспитания старшеклассников; типологизированы методы, формы и средства в процессе реализации задач гражданского воспитания британских старшеклассников; спроектировано возможные пути использования британского опыта гражданского воспитания в Украине.

Подтверждено, что на современном этапе европейское образование, направленное на утверждение демократии и гуманизма, предусматривает формирование в учеников таких качеств, как активная гражданская позиция, приоритетность общечеловеческих ценностей, толерантность. Активное развитие демократии в Европе за последнее десятилетие вызвало более глубокий интерес к гражданскому образованию и его осмыслению. Современные подходы к реализации заданий гражданского образования (дискуссии, разработки школьных проектов, работа в местных обществах, общественная деятельность и т.д.) стимулируют учеников к практическому применению знаний по этой дисциплине.

В диссертационном исследовании установлено, что в британском воспитательном процессе господствует приоритет законопослушания. В британской педагогике учеба и воспитание составляют определенное единство, которое определяется словом „education”. Именно на таком подходе базируется исследование процесса гражданского становления старшеклассников в Великобритании.

Установлено, что проблема формирования гражданина была актуальной на протяжении всей истории английского общества. Ученые Великобритании на разных исторических этапах анализировали сущность, содержание, задачи гражданского воспитания и соответственно формировали определенные парадигмы относительно служения личности обществу, а также обязанности последнего обеспечению прав и свобод гражданина.

Т.Гоббс, А.Коллинз, Д.Локк, Т.Мор, Д.Пристли, Дж.Толанд и другие в своих трудах рассматривали проблему свободы личности, анализировали общественные взаимоотношения, определили роль образования и воспитания в жизни государства, объясняли понятие „собственность“, социальная справедливость, доказывая необходимость их понимания детьми с раннего возраста. Названные аспекты наследия английских философов стали теоретическим базисом процесса гражданского воспитания.

Ученые Великобритании рассматривают проблему прав человека в связи с международными основополагающими документами, посвященными правам человека: Всемирной декларацией по правам человека, Конвенцией ООН по правам ребенка, Актом о правах человека в Великобритании. Поскольку Конвенция ООН по правам ребенка (КПД/CRC) стала неотъемлемой частью новой официальной учебной программы по граждановедению и неофициальной учебной программы по предмету „Человек и общество“ (PSHE) в Англии, то соответственно Уэльс, Северная Ирландия и Шотландия также акцентировали внимание на проблеме гражданского образования, вопросах презентации прав человека.

Учебная программа по гражданскому образованию состоит из четырех частей. В каждой определены содержание, цели, стандарты и ожидаемые результаты работы. Каждая английская школа имеет автономна в составлении учебной программы и организации учебно-воспитательного процесса. Изучение предмета „Граждановедение“ происходит поэтапно, что является подтверждением первостепенной важности гражданского образования в Великобритании и огромного внимания к нему со стороны государственных институций.

В работе доказано, что гражданское образование в английской школе реализуется в разных аспектах: как учебный предмет, как межпредметная форма деятельности в рамках образовательного пространства; как организация внеклассной и внешкольной деятельности (воспитание); как организация школьной жизни, способствующая утверждению демократического поведения. Подтверждено, что воспитание гражданственности в школах Великобритании способствует кристаллизации в учеников фундаментальных гражданских понятий: прав человека, свободы, демократии, солидарности, ответственности.

Ключевые слова: гражданственность, гражданское воспитание, старшеклассники, Великобритания, ценности гражданского воспитания, содержание, методы, формы, средства.

SUMMARY

Gurij M.O. Civil education of senior pupils in Great Britain.

Thesis to get Candidate of Science degree in speciality 13.00.01– general pedagogics and history of pedagogics. – A manuscript.

Dissertation provides the investigation of civil education of senior pupils in Great Britain.

Thesis provides detailed analysis of organization of civil education in the European pedagogical space and the strategy of development of citizenship education in Great Britain nowadays. The idea of civil education in the history of English pedagogical idea is studied. The content and essence of the curriculum subject „Citizenship education” in the educational establishments of Great Britain and regional features of civil education of the English senior pupils are examined. Features of pedagogical tool in the process of realization of tasks of civil education of the English students are lighted. The main ways of using british civil education in Ukraine are described.

Key words: citizenship. civil education, Great Britain, senior pupils, values of civil education, the content and essence of civil education, citizenship education, aspects of citizenship education.